

УДК (091) (477) "19"

Віктор Павлюк

РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

Зроблена спроба дослідити стан освіти на Волині та намагання її реформування Т. Чацьким.

Після поділів Речі Посполитої (1793р., 1795р.) політика Росії, особливо в період царювання Олександра І, була спрямована на прислання земель Правобережної України до складу єдиної імперії. Якщо військові дії російського самодержавства проти Польщі були досить успішними, то можливості російської культурної експансії були значно меншими. Російська шкільна система лише формувалась, тоді як на приєднаних до Росії землях функціонувала одна з перших європейських цілісних систем шкільництва – школи Едукаційної народної комісії. Традиційна сітка шкіл парафіяльних, монастирських, римських і греко-католицьких була більш розвинута, ніж в Росії, де православна церква не мала в той час особливих успіхів у галузі освіти. Перші спроби русифікації освіти мали місце ще за Катерини ІІ, але носили дуже обмежений характер. Це проявлялось у впровадженні російської мови, як особливого предмета навчання. Проте в цілому наявна мережа не ліквідовувалась і не замінювалась російськими, хоч такі проекти почали виникати.

Значна частина шкіл Едукаційної комісії знаходилась у важкому стані і не тільки з приводу фінансової ситуації, а також у результаті політичних змін 1793-1795 рр. Початок розділів Речі Посполитої призупинив процес розвитку освітньої системи. У 1790-1793 рр. на Волині було лише 9 середніх навчальних закладів, у яких навчалось до 3.000 учнів, прибутки на утримання яких з посзуйтських мастків складали 255.238 злотих і 25 грошей.¹ Академічні школи в Житомирі, Кременці і Луцьку на Волині, а також в Кам'янці-Подільському, Вінниці на Поділлі підпорядковувались Головній коронній школі в Кракові, а потім були віддані в підпорядкування міністерства фінансів у 1797 р. і відкритись заново. Решта шкіл Волині: Острозька, Володимирська і Овруцька – були базиліанські (на Правобережжі їх було 8), Межирицька і Домбровицька – піярські і одна у віданні білого духовенства². У 1797 р. з ініціативи губернаторів Правобережної України знову стали дійовими ті школи, які були закриті в 1795-1796 рр.

Незважаючи на успіхи Едукаційної комісії в утворенні і реструктуризації середніх шкіл, значно меншими були успіхи в галузі організації парафіяльних шкіл. Головними причинами цього були брак коштів і подвійне

підпорядкування парафіяльних шкіл – костельові і Едукаційній комісії. У 1804 р. нараховувалось 245 парафіяльних шкіл. Всього на приєднаних територіях існувало 13 шкіл базиліанів, 3 – бернардинів, 9 – домініканців, 4 – францисканців, 7 – єзуїтів, 1 – босих кармелітів, 1 – кармелітів черевичкових, 10 – піярів, 1 – тринітаріїв.³ У 1795-1803 рр. в галузі освіти тривав стан невизначеності. Російська політика в галузі освіти на приєднаних територіях відзначалась відносно ліберальністю, що створювало можливості зберегти існуючу тогочасну систему шкільної освіти.

Вступ на російський трон Олександра I в 1801 р. не змінив ситуації. Основи реформи освіти, яка була складовою загальної державної реформи, напрацьовані Таємним комітетом під керівництвом царя, розпочали впроваджувати в життя в 1802-1803 рр. Реформа мала цілісний характер, охоплювала всі етапи навчання, починаючи від університету, гімназії, повітової школи. У 1802 р. утворено Міністерство народної освіти, яке управляло всім шкільництвом імперії. Університети ставали не тільки вищими науковими центрами, але також осередками керівництва і нагляду за підлеглими їм школами. У створенні цього проекту, його реалізації брали участь кілька поляків. Польський внесок у реформу шкільництва був значним, бо думка Героніма Стройновського – тодішнього ректора Віденської головної школи, Северина Потоцького – організатора Харківського університету і куратора Харківського учбового округу, а передусім Адама Чарторийського – „правої руки” царя, бралися до уваги.⁴

На територіях, які перейшли до Росії після трьох поділів Речі Посполитої, утворено було один Віленський навчальний округ, який охоплював 7 губерній: Віленську, Гродненську, Мінську, Вітебську, Могилевську, Волинську, Київську і Подільську. Куратором округу став князь Адам Чарторийський – особистий приятель Олександра I. Зовнішнім атрибутом довір'я, який був дарований князю – призначення його заступником міністра (товаришем міністра) закордонних справ Росії в 1802-1804 рр., 1804-1806 рр. виконував обов'язки міністра закордонних справ. У період кураторства Адама Чарторийського (1803-1824) наступив значний розвиток освіти, а Віленський округ став на той час найбільшим серед навчальних округів імперії як за територією, так і за кількістю учнів.

У 1803 р. „генеральним візитатором училищ Київської, Волинської і Подільської губерній...” був призначений Тадеуш Чацький (1765-1813).⁶ Піднесення розвитку освіти і науки на Правобережній Україні в період 1805-1813 рр. пов'язане з іменем ліберального громадського діяча, людини надзвичайного розуму, здібностей, широкого кола інтересів (історик, правник, економіст, гуманіст) – Т. Чацького.

Імператор Павло I пожалував Чацькому чин таємного радника і запропонував місце сенатора. Чин був прийнятий, а від посади сенатора він відмовився, мотивуючи це своєю бідністю, яка не давала можливості жити в Санкт-Петербурзі.

Після цього пройшло шість років, протягом яких Чацький не знав (або не міг) на чому зупинити свою діяльність. У своєму листі до колишнього польського короля Станіслава Августа він оголосив про свій намір стати історіографом Польщі і продовжити справу Адама Нарушевича. Для цього випросив у короля зібрання рукописів, які відносились до історії Польщі і коштували королю 30.000 злотих.⁷ З цією метою він виклопотав для себе у папського нунція Ліппи дозволу читати заборонені папою книги, а від пруського короля Фрідріха-Вільгельма випросив дозволу оглянути в Кенінгзберзі секретний архів рицарів св.Христа і зробити з нього виписки.⁸

Під час поїздок по Польщі в 1803р. організував вчене „Towarzystwo Przyjacieł Nauk” і торгове товариство.⁹ Призначення Т.Чацького 1803р. візитатором шкіл Віленського навчального округу стало початком його педагогічної діяльності. Останні десять років свого життя він присвятив розвитку освіти на Правобережній Україні. Т.Чацький розробив проект „Про стан освіти Волинської губернії”, який складався з 5-и розділів. Перші три з них характеризували стан навчання і виховання в другій пол. XVIII – поч. XIX ст., а четвертий і п’ятий присвячувались питанню реформування освіти не тільки на Волині, а в цілому на Правобережжі.¹⁰

У проекті Чацький зазначав, що справа освіти потребувала реформування ще в Речі Посполитій, на початку правління Станіслава Августа (1764-1795рр.) У XVIII ст. головними вищими навчальними закладами були Київська і Віленська духовні академії. В останній повністю панували єзуїти. Володіючи значними капіталами, єзуїти користувались величезним довір’ям у суспільстві і уряді. Це дало їм змогу відсунути від освітницької діяльності всі інші католицькі ордени. Захопивши монополію на навчання і виховання, єзуїти впровадили в навчання лише богослов’я, а вивчення філософії не йшло далі середньовічної схоластики, вивчення давніх і нових літератур було в занепаді. Відповідно таким же змістом були наповнені і підручники, далекі від реального життя.¹¹

Першим, хто спробував протидіяти єзуїтам, був Станіслав Конарський. Він поставив завдання змінити сам зміст навчання, висунувши на перший план політичні та історичні науки.¹² Справа зміни у змісті і формі освіти опинилась в полі зору держави. На сеймі 1766 р. було порушено питання про необхідність реформування системи освіти в Польщі. Тут же постало питання про заснування у Варшаві Академії фізичних і медичних наук, на що з державного бюджету було виділено 400.000 злотих. Потребувала підтримки і Краківська Академія. Після її перевірки в 1767 р. Краківський єпископ доповів королю, що Академія переживає занепад, тому король розпорядився видати більші кошти на її утримання.¹³

Проте внутрішньополітичне протистояння в державі призвело до того, що і опіка держави над навчальними закладами була лише частковою. Що ж до наук, які вивчались, і способу їх викладання, то Чацький підкрес-

лював, що з часу, коли Конарський провів деякі зміни в освіті, почали такі ж зміни впроваджувати і єзуїти. Це привело до позитивних змін щодо якості знань, але спосіб викладання не змінився. Кожен орден дотримувався своїх правил викладання, Краківська Академія – своїх правил. Конарський запровадив конвікти під назвою *Societas nobilitet*. Ці кроки отримали схвальні відгуки, беручи до уваги те, що майбутнє краю залежало від морального обличчя і освіченості заможних, то нові освітні заклади якраз повинні об'єднувати дітей багатой шляхти, аби від її доброго виховання покращилась доля вітчизни. Спочатку конвікти відкривались у великих містах, пізніше – у провінціях. Крім цього, існували школи для бідної шляхти і для молоді нижчих верств. Знання з деяких дисциплін, які давались у конвіктах, не отримували в початкових школах. Підручники були однакові, однак, якщо говорити про латинську мову, то єзуїти і василіани дотримувались граматики Альвара, академічні школи і барточикові вчилися з граматики Луката Пітровського. Грецька мова вивчалась дуже мало. У початкових школах не вивчали іноземних мов, а в конвіктах вивчали французьку і німецьку. Історію і географію вивчали лише в конвіктах. Математику можна було вивчати тільки у Кракові.¹⁴

Таким був загальний стан наук у Польщі до утворення Едукаційної комісії. Аналізуючи кількість шкіл і учнів, у рапорті Т. Чацький зазначав, що в Луцьку, Кременці, Острозі, Житомирі та Овручі школи були під опікою єзуїтів. У Володимирі і Любарі вчили базиліани, а в Дубровиці і Межириччі – орден набожих отців-піярів. У середньому між 1767 і 1775 рр. в єзуїтських школах навчалось 1611 учнів, в піярів – 493, у василіан – 457. При кінці існування Речі Посполитої на Волині існували такі школи: в Луцьку, Кременці, Житомирі – академічні; в Овручі, Острозі, Володимирі – василіан; в Олиці – князівська; в Межириччі і Дубровиці – піярів. Відповідно в академічних школах навчалось 542 учні, у василіанських – 991, в піярських – 590, в Олиці – 79.¹⁵ Порівняно з 70-ми роками кількість учнів, хоч і не значно, але зросла. Це було результатом діяльності польських урядових структур на підтримку освіти, а також католицьких орденів, вплив яких на освіту помітно підупав, а єзуїтські школи зникли зовсім.

Для утримання шкіл з посезуїтської власності виділялось 252.238 злотих 25 грошей. Наприклад, на утримання луцьких шкіл виділялось 7.100 злотих, на конвікт в Луцьку і Кременці – 12.500 злотих, на Кременецькі школи – 14.930 злотих і ін.¹⁶

Початок поділів Речі Посполитої призупинив процес розвитку освітньої системи на її колишній території. Після 1795 р. число учнів у школах значно зменшилось. У третьому розділі рапорту „Про стан освіти...” Чацький підкреслює, що майже щорічно в усіх класах зменшувалось число учнів. Кожен рік навчання показував, що значна кількість учнів не могла опанувати програмового матеріалу, з'явилися випадки, коли учні відвідували лише одні предмети і пропускали інші.

Люди стали мало купувати книг, які несли знання, а якщо і купували, то для прикраси. Це свідчило про духовний занепад у суспільстві. До цього можна додати, що в 1793 р. у вищих чотирьох класах навчалось 140 учнів, а в 1803 р. – 48, у п'ятих класах відповідно – 235 і 51 учень. Занепадала і повітова школа в Острозі, у якій нараховувалось 225 учнів. Але в ряді повітів з'явилися нові школи: в Бердичеві на 158 учнів, в Теофіполі на 65 учнів, у Любарі на 60.¹⁷

В цілому у 1793 р. в старших класах навчалось 437 учнів, а в 1803 р. всього 128, в усіх повітових школах – 1450 учнів, а в приходських – 125. У Волинській губернії на 235 жителів 1 вчився, в Подільській – на 292, а в Київській – на 999 жителів.¹⁸

Таким чином, на початок ХІХ ст. справа освіти на Правобережній Україні потребувала нагального реформування.

На основі аналізу стану освіти та виховання у Волинській губернії (трьох різних періодів – 1780 р., 1793 р., 1803 р.) Т. Чацький розробив проєкт, який офіційно називався “Проект утвердження Волинської гімназії в місті його імператорської величності Кременці і всіх інших шкіл Волинської губернії, які подані на найвище затвердження від візитатора шкіл трьох губерній Волинської, Подільської, Київської”. На основі цього проєкту був виданий 24 січня 1803 р. указ царя до Сенату, який затверджував утворення гімназії та інших при ній установ.¹⁹

Окремо візитатор подає план потреби гімназії для чоловіків, семінарії для гувернанток, шкіл-конвіктів для дівчат, механіків, ветеринарів, для вчителів парафіяльних шкіл. Усі провінції стояли на однаковому рівні розвитку і мали право до однакового удосконалення. Губернії Правобережної України, підкреслював Чацький, не вимагають окремого університету. Накінець, уся потреба цих губерній зводилась до удосконалення навчання, впорядкування виховання жінок, надання допомоги населенню у веденні господарства, організації парафіяльних шкіл і підготовки для них учителів. Чацький виступав проти підпорядкування освітніх установ Волинської губернії Вільно. На думку візитатора гімназії, які мають віддалене керівництво, не будуть ефективно працювати, бо не матимуть безпосереднього контакту, а лише шануватимуть владу. Якщо ж губернія хоче мати директорів парафіяльних шкіл, прагне відкрити у себе, школу хірургів, школу акушерок, які б надавали допомогу жінкам в разі небезпеки для їхнього життя, якщо через практичне застосування механіки заощаджуватимуть працю людини, якщо помножать табуни коней за рахунок підготовки висококваліфікованих ветеринарів, для цього усі проєкти повинні бути апробовані Віленським університетом і підтримані вищою владою. Отримавши підтримку від повітових маршалів і маршалка губернії, Чацький звернувся до представників влади, щоб тільки той допускався до урядування, хто пройде всі класи і курси навчання. Якщо хтось вчився в іншій школі, або вдома, повинен скласти екзамен, який буде записаний в актах школи.

Автор проекту не був противником приватного навчання, але, на його думку, треба, щоб кожен гувернер чи гувернантка були попередньо екзаменовані перед тим, як почати виконувати свої обов'язки. Такі ж вимоги ставилися до їх учнів.²⁰

Проект передбачав деякі пільги для випускників шкіл. Наприклад, хто закінчував повний курс навчання і успішно складав іспити із своєї ділянки науки, мав бути вільним від військової повинності.²¹

Необхідною умовою для відкриття навчального закладу була відсутність військових постів поряд з ним. Чацький зазначав, що військо є поважною суспільною інституцією, але спосіб життя військових не погоджується зі спокоєм життя учнів. У такому товаристві поведінка учнів матиме негативні наслідки. А семінарія гувернанток буде під загрозою і страхом за свою репутацію. Автор проекту вимагав, щоб у містах, де є парафіяльні і повітові школи, повітовий маршалок повинен підготувати приміщення, де житимуть учні.

У планах проведення реформ зазначалось, що кожен учень, який закінчує курс навчання, повинен щорічно в два або три місяці перед випуском скласти екзамени. Перед випуском учителі на своїй нараді під головуванням директора школи дали слово честі, що про неї, ані про її наслідки ніхто не буде знати. До протоколу зборів записувалися думки присутніх учителів про кожного учня, який закінчує школу. В результаті кожен учитель дає оцінку здібностям та поведінці учня, не говорячи нікому своєї думки. Вчитель по-приятельськи вказує учням на його негативні вчинки, нахили і бажання. Він радить, як позбутися цих негативних рис, дає йому інші поради. Підготовка до виходу в самостійне життя повинна була проводитись урочисто, з ширістю, щоб усе це залишалось у серці юнака і мило згадувалось у майбутньому. Для вручення шкільного свідоцтва повинен існувати відпрацьований ритуал.

Після закінчення навчання молодь буде прилаштована до праці. Повітовий маршалок повинен сам контролювати працевлаштування випускників. Чацький пропонує використовувати на першому етапі суспільної діяльності молодих спеціалістів як ревизорів парафіяльних шкіл і інше.²² Для повноцінного навчання потрібна необхідна кількість підручників. Бо багато писалось про справи педагогічні, але ніхто не написав елементарного підручника. Для того, щоб вирішити цю проблему, Чацький пропонував провести конкурс на кращі нові підручники згідно з правилами, які розробив Віленський університет. Для морального заохочення пропонувалось переможця конкурсу нагородити медаллю, яка буде виготовлена на пожертвування губернії.

Для відзначення кращих учителів початкових шкіл потрібно виділяти кожного року 2.000 злотих на нагороди з фондів підтримки освітніх за-

ладів. Беручи під загальну увагу губернію, слід нагороджувати вчителів, учні яких мають найкращі успіхи в науках і поведінці. За 1 місце нагорода складала 1.000 злотих, за 2 – 600, за 3 – 400 злотих. Відомості про успіхи того чи іншого вчителя повинен подати візитатор, а університет присуджував нагороду, подяку, про які оголошувалось у газеті. До цієї нагороди допускались як світські, так і духовні вчителі.²³ Чацький подбав і про те, щоб православні священники не були змушені висилати своїх синів до Острозької дієцезіальної школи. Це, на його думку, є насильством над особою свободою, і це означає, що четверта чи п'ята частина молоді губернії буде віддана іншій системі виховання.²⁴ Якщо ж монастирі беруться за навчання, тоді їх вчителі належать до шкільної ієрархії. Але, щоб бути допущеним до виконання обов'язків вчителя, вони мусять мати загальні посвідчення вчителів, які видаватимуться в головній школі.²⁵ В розділі 1 п.1 „Проекту утвердження Волинської гімназії” підкреслювалось, що в Кременці буде діяти гімназія (одна для цілої Волинської губернії), в якій навчатимуться діти різних станів.²⁶ Визначався кількісний склад викладачів, класів і перелік предметів, які мали викладатися в молодших і старших класах. У 4-х перших класах навчання здійснюватимуть чотири вчителі (професори), які даватимуть знання мов: російської, польської, латинської, французької, німецької, тут же учні вивчатимуть арифметику, мораль, географію. Шість інших викладачів давали знання з таких шести наук: 1) елементарна математика і логіка; 2) фізика; 3) історія природи і хімія; 4) загальна історія; 5) право; 6) література. А такі курси, як 1) граматики грецької мови; 2) загальна граматика слов'янських мов; 3) бібліографія; 4) городництво і рільництво; 5) будівництво і практична механіка; 7) вища математика і астрономія; 8) анатомія і фізіологія; 9) хірургія і акушерство; 10) ветеринарія – будуть читатись тільки для тих, хто матиме найбільш досконалі знання і потребу в їх освоєнні.²⁷ Система навчання в гімназії передбачала чотири однорічні класи і три дворічні курси. У початкових класах головна увага приділялась розвитку пам'яті та її зміцненню. Цьому повинно було сприяти вивчення латинської і польської мов. Викладання в цих класах повинно було вестись одним учителем на основі граматики Корчинського. Розвитку пам'яті мало допомогти й вивчення інших мов: російської, французької, німецької, грецької, а з 1807 року введена була англійська.²⁸ А такі предмети, як арифметика, мораль і географія, відносились до другорядних предметів. На кожну з мов виділялось чотири години на тиждень в кожному з чотирьох класів.²⁹

Успішно закінчивши чотири класи, учень переходив на дворічний курс. Навчання тут було чисто університетським. Учнів вислуховували лише під час річних екзаменів. Тут викладалося шість обов'язкових предметів: елементарна математика з логікою, фізика, хімія з історією природи, історія Польщі з географією, право і література, як надобов'язкові – вища матема-

тика, астрономія, граматика слов'янських мов, музика, малювання, гімнастика.³⁰ На кожен з винесених предметів виділялося десять годин на тиждень.

У гімназії запроваджувались курси наук: будівництва і практичної механіки, городництва і рільництва, хірургії, ветеринарії, акушерства для всіх, хто хотів мати професію за власний рахунок. Умови прийому учнів на курси були такі: учні повинні були закінчити повітову чи парафіяльну школу. Якщо вступник був після 4-х класів повітової школи, то він повинен досконало знати предмети, які там викладались, а якщо з парафіяльної школи, то повинен обов'язково закінчити 4 гімназійні класи. Вступники повинні були мати посвідчення про закінчення цих шкіл та довідку про стан здоров'я від повітового лікаря і хірурга. Прибувши учні з повітових шкіл представлялись префектові гімназії, який після екзамєнування мав їх презентувати ректорові.³¹

Учні, які прагнули здобути професію хірурга, ветеринара, акушерки, крім наук в 4-х перших класах повітової школи чи гімназії, зобов'язані засвоїти такі предмети: математику, фізику, історію природи і хімію, анатомію і фізіологію, хірургію і акушерство, ветеринарію. Кожен учень практикувався в закріпленому шпиталі.

Ще одним закладом, проєктованим для Кременця, були курси акушерок. Жінки, котрі хотіли стати акушерками, могли прибути останнього дня квітня до гімназії. Курси розпочинались в перші дні травня і тривали до кінця навчального року. На другий рік, у той самий час, учениці курсів повинні були з'явитись на повторення того ж курсу навчання і пройти шестимісячну практику – в шпиталі. Після закінчення двомісячних курсів і шестимісячної практики курсистки складали екзамєни вчителю хірургії. Після успішного складання іспиту вони отримували від ректора гімназії патент з його підписом і шкільною печаткою. Після цього новоспеченим акушеркам можна було практикувати в цілій губернії.³²

Окрім курсів хірургів, ветеринарів і акушерок Волинська молодь могла набути спеціальності практичного городництва і рільництва. Бажаючи навчатись на цих курсах після закінчення парафіяльної школи з початком навчального року прибували на курси, маючи при цьому довідку від повітового лікаря і хірурга про стан здоров'я. Окрім теоретичних знань, учні протягом 4-х років повинні були практикувати на гімназійному городі, а після успішного складання екзамєну вчителю городництва і рільництва взяти від нього довідку про проходження курсу навчання. На основі цієї довідки ректор видавав патент з власним підписом і печаткою.³³

Особливим успіхом серед представниць жіночої статі користувалась семінарія при Кременецькій гімназії для підготовки гувернанток. Відкриття семінарії для бідних панянок при Кременецькій гімназії, які могли б бути добрими вчительками і виховательками, викликане прагненням шляхти дати пристойне виховання своїм дітям під власним наглядом.

У проєкті реформи освіти належна увага приділялась повітовим школам. Колектив повітової школи складався з проректора, шести вчителів і капелана. Загальні обов'язки цих осіб були такі ж самі, як і для осіб гімназії, окрім того, що проректор школи повинен здійснювати нагляд над парафіяльними школами в їх повітах.

У разі реалізації цього проєкту, Кременець ставав центром освіти Волині і всієї Правобережної України. Відповідно до указу від 24 січня 1803 р. територія Волині ділилась на округи. У кожному окрузі була одна школа головна, яка постачала вчителів в інші школи і здійснювала над ними контроль. Однак відсутність коштів не дозволяла реалізувати цей проєкт в повній мірі.

Найперша згадка про зміст задуманих змін у системі навчання для широкого загалу відноситься до 7 вересня 1803 р. – дня проведення конференції у Кременці, де з промовою виступив Т.Чацький. У цьому виступі він пропонував відкрити три гімназії, у яких мали викладати мови, літературу, фізику, математику, механіку, природознавство, ботаніку, городництва, землеробство, хімію і хірургію. При кожній школі, починаючи з парафіяльних, повинні бути земельні ділянки. Для підготовки вчителів народних шкіл планувалось відкриття конвікту. Однак соратник і однодумець візитатора Гуго Коллонтай вважав за доцільне заснування одного навчального закладу, ніж відкриття трьох гімназій. У листі Г.Коллонтай до Чацького від 5 грудня 1803 р. зазначалось "... чи не краще було б об'єднати ці інституції в єдину і зробити її значно досконалою і в однім місці".³⁶ Він підкреслював і необхідність реформування Віленського університету. Проте змушений був погодитись з аргументами Т.Чацького, що це викликало б ще більші перешкоди, ніж відкриття нового університету, бо зачепило б інтереси тамтешніх університетських учених. Коллонтай не міг погодитись на повний контроль Віленського університету над Волинським і новостворюваними навчальними закладами, бо був упевнений, що з часом Віленський університет прийде в упадок або перестане бути школою для поляків.³⁷ Більше того, Коллонтай переконував Чацького в тому, щоб випускники шкіл навчались у Віленському університеті, бо "... ті науки будуть не для Польщі, а для литвинів."³⁸

18 вересня 1803 р. вже був готовий проєкт Кременецької гімназії. Деякий час Т.Чацькому довелося провести в Києві, що було зв'язано із з'ясуванням питання про відкриття там університету, адже тоді відкриття гімназії стало б неможливим. Це дало підстави м. Владимирському-Буданову стверджувати, що тільки завдяки Т.Чацькому відкриття університету в Києві було відкладено на три десятиліття.³⁹ Проте Лисяк-Рудницький доводить, що не Чацький, а князь А.Чарторийський, член Комісії для планування шкільництва при Міністерстві народної освіти, намагався не допустити заснування університету в Києві. Він прагнув, щоб Правобережжя України – Київську, Волинську і Подільську губернії – включити до Віленсь-

кої навчальної округи і таким чином посилити польські впливи на цій території. Князь А.Чарторийський підтримав ініціативу В.Каразіна про відкриття університету в Харкові.⁴⁰

Для відкриття гімназії у Кременці потрібні були кошти, бо передбачені статутом річні 5.300 руб. сріблом на кожну гімназію були досить незначною сумою. Тому Чацький залишив свої особисті справи і весь час проводив, переїжджаючи з Волині на Поділля, Київщину для ревізії й обладнання шкіл. За кілька місяців він зібрав 2 млн. польських злотих на потреби освіти.

20 жовтня 1803 р. в М.Луцьку був скликаний з'їзд католицького духовенства, де Чацький виступив з промовою і з пропозицією внести пожертвування на відкриття гімназії. І від Волинської шляхти, і від духовенства пожертвування посипались щедрою рукою. За короткий час сума пожертвувань становила 415.720 польських злотих або 62.358 руб. сріблом (василіани-уніати внесли 10.000 злотих, а родова і волинська шляхта Четвертинських, Чарторийських, Яблоновських, Любецьких, Воронєцьких і інших пожертвували 14.000 злотих).⁴²

Натхненні прикладом волинських меценатів, пожертви вносили навіть іноземці. На зібрані кошти Чацький заснував нові й покращив старі школи на Правобережжі: у Володимирі, Межиріччі, Любарі, Бердичеві, Клевані, Луцьку, Житомирі, Овручі, Дубровиці, Барі, Вінниці.⁴³

Забезпечення матеріальної бази навчальних закладів створювало умови для запрошення кращих викладачів. Якщо Чацький займався збиранням коштів, то Коллонтай добирав викладацькі кадри, вів листування з авторитетними вченими Кракова і Вільно. Проблемаю було забезпечення учителями, яких Чацький прагнув мати якнайкращих. Роботу в гімназії, з часу її відкриття, розпочали 13 викладачів тоді, як відповідно до статуту повинно було бути 19.

Великі надії фундатори гімназії покладали на професорів Краківської академії Йозефа Чеха, якому пропонувалась посада директора, і Францішка Схейдта. З переписки Г.Коллонтая і Ф.Схейдта видно, що йшла гостра конкуренція між навчальними закладами за авторитетних учених. Зокрема, Ф.Схейдту куратор Харківського університету С.Потоцький пропонував місце в своєму навчальному закладі і 2.000 руб. щомісячної плати.⁴² Однак для польських учених головну роль грала не матеріальна сторона. Перепоною було незнання мови, звичаїв Лівобережної України.

Великі надії Г.Коллонтай покладав на Лінде, вказуючи, що його талант потрібен для краю. Однак 21 січня 1804 р. Г.Коллонтай в листі до Т.Чацького зазначав, що Лінде у Варшаві приступив до виконання обов'язків директора місцевої гімназії, а кращого філолога, на думку автора листа, їм не знайти.⁴⁵

На посаду професора географії та історії запросили Міровського, для викладання польської і латинської мов – князя А.Осінського. Але після довгих переговорів він не прийняв пропозиції, мотивуючи тим, що прагнув би викладати літературу.

Французьку мову викладав П. Ярковський, після реформування гімназії в ліцей працював на кафедрі бібліографії. Навіть після перенесення бібліотеки до Київського університету працював там до останніх днів травня 1845 р.

Войцех Зборжевський викладав геометрію. Працював у Кременці, Полтавській гімназії, потім у Москві. Викладач математики Войцех Ярковський був автором декількох праць: “Геометрія практична”, “Логарифми для народних шкіл” (Варшава, 1820 р.). Грегор Грицина в 1836 році здобув ступінь доктора філософії в Києві, а 1839 року став професором Київського університету.

На кафедрі польсько-литовського і римського права працював брат Адама Міцкевича – Олександр. З 1806 року кафедру права і економії займав М.Хоньскі.

Директор гімназії доктор філософії Юзеф Чех був першим професором вищої математики, автором “Короткого викладу арифметики”, “Початків теорії Евкліда”. Вже згадуваний Ф.Схейдт, професор хімії і історії природи, заклав хімічну лабораторію, ботанічний сад, кабінет фізики і мінералогії.

Німець В.Бессер 1807 року в Кракові здобув ступінь доктора медицини. На прохання Т.Чацького завідував кафедрою зоології і ботаніки, був директором ботанічного саду, з 1834 року працював в університеті св.Володимира, де протягом трьох років викладав ботаніку. Його архів і бібліотека стали власністю Київського університету.⁴⁶

Т. Чацький прагнув бачити на Волині найкращих педагогів, особистостей, професіоналів своєї справи. Зосередженню кращих викладацьких кадрів перешкоджала нез’ясована позиція Кременецької школи, що займала посереднє місце між університетом і звичайною гімназією. Викладачі гімназії були підлеглі Віленському університетові, хоч у професійному відношенні іноді стояли значно вище.

Система освіти, закладена Т.Чацьким і його соратниками, діяла з деякими змінами до 1831 року, коли була повністю скасована польська шкільна мережа. 26 жовтня 1831 року Комітет Західних губерній розглянув справу долі Віденського університету і Волинського ліцею, а також дебатував над питаннями загального стану освіти в цих губерніях. Першим пунктом стояло питання ліквідації цих двох освітніх інституцій. За особистим бажанням царя фонди університету і ліцею треба було використати на функціонування Полоцького кадецького корпусу, а також на можливі нові навчальні заклади. Остаточою Комітет Західних губерній прийняв 4 пункти до зміни ситуації в західних губерніях:

1) ліквідації чи, в крайньому випадку, корінне перетворення Віденського університету ;

2) запровадження російської мови як мови викладання;

3) заміна шкіл католицьких орденів на світські;

4) заборона домашнього навчання римо-католицьким духовенством.

В кінцевому результаті Комітетом було запропоновано відкриття нового університету в Києві.⁴⁷

Таким чином, центром освітнього відродження Правобережної України стала Кременецька гімназія, яка була закладена визначним громадським діячем краю Т.Чацьким у 1805 році. Творець “волинських Афін” початку ХІХ ст. Т.Чацький – візитатор шкіл Київської, Волинської і Подільської губерній – від початку утворення навчального закладу був за розширення програми гімназії і створення на її базі ліцею, який би виконував функції вищої школи на Правобережній Україні. Цієї мети вдалось досягти вже після смерті Чацького. У 1819 році гімназія була піднесена до рангу ліцею, хоч юридично не отримала спеціального статусу.

Система навчання і виховання будувалась на принципах волелюбності і демократизму. Т.Чацький мав перед собою практичну мету. Він виступав за те, що треба забезпечити можливість бідному здобути освіту, щоб кожна людина могла досконало знати свою справу й успішно працювати на користь свого краю.

Основою функціонування Кременецької школи стали значні пожертвування волинської шляхти, яка вбачала в існуванні навчального закладу шлях до духовного відродження краю, виховання молоді в дусі шани і поваги до батьківської землі, її історії, звичаїв і традицій.

Примітки

1. Rolle M. Ateny Wolynskie. – Lwów, 1898. – S.16.
2. Zasztowz. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litowskich i Ruskich dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. S.42.
3. Beauvois D. Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. – Rzym; Lublin, 1991. – T.2. – S.126-127.
4. Zasztowt Z. Op.cit. – S. 45.
5. Mały słownik historii Polski. – Warszawa, 1997. – S.36-37.
6. Кулжинский И. Воспоминание о Воляни. // Вестник Западной России. Вильно, 1865. – Т.1. – Кн. 2. – С.130-131.
7. Słownik historyków polskich. – Warszawa, 1997. – S.188.
8. Волинские епархиальные ведомости. – 1901. – № 1 – С.410.
9. Там само.
10. O stanic generalnym oswiecenia gubernii Wolynskiej // Korespondencja Hugona Kollantaja listowa z T.Czackim. – Krzemieniec, s.a. – S.258-259.
11. Ibidem.

12. Mały Słownik historii Polski. – S. 71-72.
13. O stanie jeneralnym oświecenia... – S.240.
14. Ibidem. – S.246-247.
15. Ibidem. – S.250.
16. Ibidem. – S.252.
17. Ibidem. – S.258-259.
18. Кулжинский И. Вказ. праця. – S.132.
19. Projekt urzadzenia gimnazjum wołyńskiego. – Krzemieniec, s.a.
20. Ibidem. – S.302.
21. Ibidem. – S.303.
22. Ibidem.
23. Ibidem. – S.310.
24. Ibidem. – S.304.
25. Ibidem. – S.305.
26. Projekt urzadzenia gimnazjum wołyńskiego... – S.I.
27. Ibidem. – S.89.
28. Chmielowski P. Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza - Petersburg, 1898. – S.24.
29. Rolle M. Op.cit. – S.27.
30. Danowska E. Nieznane listy T. Czackiego. // Rocznik biblioteki Polskie Akademii Nauk w Krakowie. – 1994. – T. XXXIX. – S.27.
31. Korespondencja Hugona Kollantaja... – T.2. – S.75.
32. Ibidem. – S. 78.
33. Ibidem. – S.79.
34. Ibidem. – S.146-147.
35. Ibidem. – S.153-154.
36. Ibidem. – S.208.
37. Ibidem. – S.223.
38. Ibidem.
39. Владимирский-Буданов М. История императорского университета св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1. – С.41-42.
40. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С.211-212.
41. Батюшков П. Воłyнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – Спб., 1888. – С.258.
42. Кулжинский И. Вказ. праця. – С. 132.
43. Там само.
44. Korespondencja Hugona Kollantaja... – T.I. – S.207, 271.
45. Ibidem. – S.224.
46. Danowska E. Op.cit. – S.28., Rolle M. Op.cit. – S.224.
47. Zasztowt Z. Op. cit. – S. 70-71.

The author made an attempt to conduct a research in the educational situation of Volyn and T. Chatsky's attempt to reform it.